

УДК: 929Орлик:327“1710/1714”

© Галина Яценюк (Чернівці)

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА-ЕМИГРАНТА ПИЛИПА ОРЛИКА ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ТУРЕЧЧИНИ В 1710-1714 рр.

У статті аналізується дипломатична діяльність гетьмана-емігранта Пилипа Орлика в період з 1710 по 1714 р. Показано активну політичну та військову діяльність П. Орлика, спрямовану на підпорядкування собі Правобережної України за допомогою Туреччини. Вказано й на той факт, що саме за сприяння П. Орлика Туреччина розпочала з Росією війну для того, щоб допомогти Україні.

Ключові слова: козацтво, Пилип Орлик, гетьман-емігрант, Карл XII, Туреччина, Правобережжя.

Яценюк Г.

Дипломатическая деятельность гетмана-эмигранта Филиппа Орлика во время пребывания на территории Турции в 1710-1714 гг.

В статье анализируется дипломатическая деятельность гетмана-эмигранта Филиппа Орлика с 1710 по 1714 г. Отображена активная политическая и военная деятельность Ф. Орлика, которая была направлена на руководство Правобережной Украины. Также подчеркнут и тот факт, что именно по настоянию Ф. Орлика Турция объявила войну России, чтобы помочь Украине.

Ключевые слова: казачество, Филипп Орлик, гетман-эмигрант, Карл XII, Турция, Правобережье.

Yiaceniuk G.

Diplomatic Activity of Hetman-emigrant Phylp Orlyk During his Staying in Turkey in 1710-1714

This author analyzes diplomatic activity of hetman-emigrant Phylp Orlyk in 1710-1714. The article discloses active political and military activity of Phylp Orlyk directed to take subordination at Right Bank Ukraine with Turkey's support. It also points out the fact that by assistance of Phylp Orlyk Turkey started waging war with Russia having as its object to help Ukraine.

Key words: the Cossacks, Phylp Orlyk, Hetman emigrant, Karl XII, Turkey, Right Bank Ukraine.

Отримавши гетьманську булаву, в 1710 р. П. Орлик одразу ж узявся за продовження справи свого попередника, гетьмана Івана Мазепи. Для допомоги українському війську гетьман-емігрант вирішив увійти в дипломатичні зносини з Туреччиною, яка, шукаючи порозуміння з росіянами, підписала ще на початку 1710 р. мирний трактат з Росією. Також і Карл XII (шведський король), який став протектором України, вирішив звернутися по допомогу до Туреччини. Хоча спочатку він не думав про союз із султаном і активні операції на півдні, тому що йому було ще невідомо про капітуляцію шведської армії, яку він залишив у Переволочній під командою генерала Левенгаупта. Король сподівався повернутися з нею до Польщі, щоби з'єднатися там з генералом Крассау і Станіславом Лещинським. Однак ці плани виявилися проблематичними і малоздійсненними. Армія Левенгаупта капітулювала в Переволочній, Крассау і Лещинського вже не було в Польщі. Виїзд сушею чи морем теж виявився дуже небезпечним шляхом. Отже, ставало зрозумілим, що треба поки що вичікувати сприятливих обставин у Бендерах¹.

В цей період є надзвичайно важливими стосунки П. Орлика з кримським ханом. Тут його дипломатична акція мала безперечний успіх: він не тільки добився довіри в хана Девлет-Гірея, а також схилив його до думки, що війна з Петром I є необхідною як для України, так і для Туреччини та Криму. Л. Мельник припускає, що П. Орлик міг познайомитися з ханом тоді, коли той перебував у Бендерах у квітні-травні 1710 р. Листування між ними почалося восени того ж року. На початку грудня до Криму виїхала надзвичайна українська делегація, в складі якої були прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Місія мала на меті українсько-татарський союз і пройшла успішно. Бо вже 23 січня 1711 р. була підписана угода про союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України, причому без згоди гетьмана і Війська Запорізького хан не повинен був укладати мир з росіянами. Під час майбутньої війни татари гарантували спокій і безпеку населенню України. Окремий пункт торкався Слобідської України, яку бралось під охорону, та донських козаків, які мали залежати від українського гетьмана і користуватися тими ж привілеями, що й козаки українські². У першій статті попереднього проекту договору (поданому козацькими дипломатами 19 січня) говорилося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, “малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції”³. Так, уперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII Густава. Одночасно в одній із пропонованих статей П. Орлик намагався убезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний – “хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України”⁴. Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреем, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося, що “хай вона [Україна] буде вільним народом”⁵. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та

Й. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня. Тоді ж у січні призначив Орлик постійного свого резидента при татарському дворі; ім'я його, правда, залишилося нам невідомим⁶.

В Царгороді навесні 1710 р. не було помітно якоїсь особливої активної діяльності. П. Орлик мав офіційне запрошення від турецького уряду через бендерського сераскира, але не поїхав до столиці, тому що його затримав шведський король. Є відомості, що Запорозьке Військо збиралося вислати делегацію до Царгорода, але чи було вислано, залишається нез'ясованим. Дипломатичну службу тут в основному здійснювали поляк Станіслав Понятовський, який постійно перебував у Царгороді, та француз Дезайєр, а також київський воєвода Йосиф Потоцький і граф Тарло⁷.

Загалом спільна праця французької, шведської й української дипломатії досягла свого, й 10 листопада 1710 р. на нараді Дивану турки вирішили оголосити Росії війну. За два дні до цього Андразель, секретар Дезайєра, виїхав у Бендери, щоби на місці стежити за подіями. В листі зі звісткою про вирішення війни Дезайєр “покладав великі надії на хана і на козаків Орлика”⁸. Перше, що Андразель застав у Бендерах, – це було святкування в козацькому таборі прапора з короною і літерами “С. XII”, що мусив служити для охорони гетьмана. Тоді ж він сповістив: “Козацький гетьман Орлик передерся на Україну”⁹.

Дізнавшись про те, що Туреччина оголошує війну, цар Петро I, зважаючи на поразку Швеції у Полтавській битві, сподівався, що шляхом короточасної наступальної операції він витіснить Туреччину з Причорномор'я й послабить її владу на Балканах. Перемога у війні з Туреччиною давала б змогу царизму ліквідувати “бендерську загрозу” – перебування в Бендерах Карла XII і Орлика із запорожцями, які уособлювали дальшу визвольну боротьбу проти Росії і відновлення суверенної гетьманської України¹⁰.

П. Орлик перед тим, як вирушити у похід, заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: “... Підступні ворожі плани Росії сягають навіть далі, щоб козаків, удатних та славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель”¹¹.

Головна ж акція на Правобережній Україні почалася 31 січня 1711 р., коли вийшли з Бендер запорожці зі своїм кошовим Костем Гордієнком та обидва провідники – П. Орлик і Й. Потоцький. Недалеко від Рашкова вони з'єдналися з поляками, які вийшли з Ясс, та з буджацько-білгородською ордою під командою султана Мехмут-Гірея (другого сина кримського хана).

Біля Рашкова армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала посуватися вперед. Уже до середини лютого вона розташувалася на широкому просторі між Немировом, Брацлавом і Вінницею¹².

Щоб захистити прикордонні землі Російської держави з Кримським ханством, київський генерал-губернатор кн. Д. Голіцин дав розпорядження І. Скоропадському разом з частиною царських військ під командуванням генерала І. Бутурліна вибити татар і запорожців із Слобожанщини, укріпитися в зручних місцях і надалі не допускати їх туди, що й було здійснено в травні того ж року. Як свідчить “Чернігівський літопис”, гетьман “з полками козацькими ходил под Каменный Затон, откуда вивозивши борошненіе (мучные) припасы до Орла и до других полку Полтавского местечек, Каменный Затон, Кодак и Самар розорили”¹³.

Та саме тепер виявилось, що населення поставилось прихильно до нового гетьмана П. Орлика, щойно його військо ввійшло в етнічно українські землі, гетьман почав здобувати в масах широку підтримку. Хоча після краху І. Мазепи Карл XII не дуже вірив, що Мазепиному наступникові вдасться схилити маси на свій бік. Тому не без здивування всі сторони, в тому числі й Петро I, почали помічати, що мало не всі полки Правобережної України, за винятком Білоцерківського, перейшли на його бік. Орлик гордо повідомляв, що його військо зросло більше ніж уп'ятеро¹⁴.

Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський¹⁵. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до “войовничого малоросійського народу” із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці¹⁶. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися включно до володінь Переяславського полку. Про те, що гетьману-емігранту вдалося переконати велику кількість місцевого населення, свідчив і сам російський цар Петро I, який писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся “задніпровська” Україна¹⁷.

Ці початкові успіхи справили великий вплив передусім на самого П. Орлика. Вперше Мазепиним послідовникам удалося здобути масову підтримку, хоча їхні успіхи досягалися поза межами Геть-

манщини. Цей факт Орлик у майбутньому використовував як конкретний доказ на користь його тверджень, що Україна бажає і завжди бажала порвати з Московією. Водночас це зміцнювало становище Орлика серед його союзників, даючи йому можливість вільніше маневрувати в несподіваних політичних ситуаціях, які невдовзі виникли.

Гетьманові союзники, особливо татари й турки, також звернули увагу на підтримку, здобуту ним, і почали робити власні висновки.

Однак досить скоро татари проявили себе не з кращого боку, вони почали грабувати населення та наробили великого лиха в Гетьманщині. Зрада татар спричинила відхід від Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня 1711 р. вирішив залишити територію України.

Невдача експедиції в Україну була тяжким ударом і для Пилипа Орлика, і для Карла XII. Замість наступу турків на Правобережну Україну і бою під Києвом тепер цар зі своїм військом наближався до кордонів Молдавії, сподіваючись на легку перемогу. Але Орлик продовжував шукати шляхів визволення України. Незабаром такий час настав. Це була так звана Прутська справа.

Петро I, воюючи проти союзників українців – турків, зайшов із своїм військом дуже далеко вглиб турецьких володінь. Російське військо було оточене переважаючими силами турків 8-9 липня біля с. Нові Станілішти і фактично капітулювало. 11 липня 1711 р. цар Петро I потрапив у пастку¹⁸. Прагнувши врятувати армію й себе від полону, цар наказав уповноваженим погоджуватися на всі вимоги турків – зокрема, на повернення Швеції Прибалтики (окрім Інгрії з Петербургом), визнати польським королем Станіслава Лещинського. Взагалі – погоджуватися на все. В ході переговорів з Шафіровим Балджи-паша поставив умови: повернути Туреччині Азов, знищити фортеці Таганрог, Самару, Кам'яний Затон, видати Азовський флот, артилерію, зброю, вивести російські війська з Польщі, ліквідувати московське посольство в Стамбулі, передати як заручника фельдмаршала Шереметьєва. Інтереси Швеції не враховувалися, Балджи-паша вимагав лише забезпечити “мирний шлях” королю Карлу XII до Швеції¹⁹. Спроба Шафірова підтвердити невтручання Швеції у справи Польщі була відкинута. Шафіров мусив погодитися й на вимогу Девлет-Гірея про відновлення щорічної данини Криму (правда, усно, не “на письмі”). Орлик не був присутній на переговорах, його затримав Карл XII у Бендерах. Все ж на його та французького дипломата Андреселя наполягання у договір включили статтю (2-гу) про Україну й Запорожжя, хоч її положення були сформульовані досить неясно. За вимогою турецької сторони мирний договір записали як “вічний”. Договір був підписаний турками 12 липня. Тоді ж прислав ратифікаційну грамоту й цар Петро I²⁰. Про ці події записано і в щоденнику Я.Марковича. “За Прутом цар Петро вступив у битву з турками. По закінченню битви до Оттоманської Порти були послані послы царя Петро Павлович Шафіров з Михайлом Борисовичем Шереметьєвим для укладення миру”²¹.

При укладенні Прутського мирного договору питання про політичний статус України було одним з головних під час переговорів. Російський цар змушений був “зректись Запорожжя і Правобережної України, а щодо Лівобережної, то справа з її визволенням залишалась неясною. Для нас найбільший інтерес становить 2-га стаття, яка стосувалася політичного статусу України, однак вона була настільки нечітко сформульованою, що призвела до великих проблем. Зауважимо, що насамперед у ній невизначеним залишився статус козаччини Правобережжя, Гетьманщини й Запорожжя, не були чітко окреслені їхні кордони. Пилип Орлик пояснював цю статтю так, що цар відмовлявся від України по обидва боки Дніпра, і вона тепер може бути самостійною. Російський віце-канцлер Шафіров, який перебував на той час у Константинополі, говорив, що такого зобов'язання цар не давав. Запорожці з К. Гордієнком указували на договір, який був складений між королем Швеції і кримським ханом, згідно з яким Україна має бути вільною і ні від кого не залежною. В зв'язку з такими непорозуміннями ратифікація договору була відкладена. Однак цар не поспішав виконувати і всі наступні умови, вимагаючи, щоб турецький уряд спочатку відправив зі своїх володінь шведського короля²². Пилип Орлик, щоб не допустити остаточного миру між Туреччиною і Росією, продовжує вести активну дипломатичну діяльність, спрямовану на створення антимосковської коаліції.

У вересні 1711 р. турецькі представники на переговорах у м. Язловці з представниками Августа II (Хоментовським, Поцеем і подільським воєводою Гумецьким) заявили, що Порта буде дотримуватися миру з Польщею і що вся Наддніпрянська Україна визволяється з-під “московського ярма”. Отже, як указує О. Пріцак, Порта саме так розуміла відповідну статтю Прутського договору. Також уряд Порти схилився до того, аби відправити Карла XII за межі Туреччини. У вересні 1711 р. була зроблена спроба, забезпечивши королю належний конвой, переправити його до Швеції. Але внаслідок дій французького посла Дезайєра та прохань Орлика Порта на той час відмовилася від свого наміру.

Зволікання Росії з виконанням умов Прутського договору спонукало уряд султана до більш рішучо-

чих дій: Мехмеда-Балджи було усунуто й замінено Юсуфом-пашею, за поступки росіянам (за великий викуп золотом) під час складання Прутського трактату страчені кях'я Осман-ага, рейс-ефенді Омер та чауш-баша Ахмед, російські послы-заручники кинуті в Семибаштовий замок. У цій ситуації Порта звернула особливу увагу на українську проблему. В Стамбулі серйозно поставилися до питання утворення гетьманської України обох берегів Дніпра під булавою П. Орлика. При цьому розв'язання цієї проблеми турки планували здійснити, ізолюючи Карла XII. Цю позицію підтримав і кримський хан, який прагнув стати протектором Запорожжя. Карл XII, зі свого боку, протидіяв цим намірам, до того ж він враховував й позицію поляків – “станіславців” (стосовно Правобережжя). 28 жовтня турки виставили ультиматум козакам: покинути Бендери й рушити під Очаків. Орлик і запорожці відмовилися. Гетьмана було запрошено до Стамбула, але знову втрутився Карл XII, який вважав себе протектором Гетьманщини (згідно з Конституцією 1710 р.). Тому Орлик на півдорозі до Стамбула змушений був повернути назад; але все ж, підтриманий Військом Запорозьким, на початку листопада 1711 р. вислав до Стамбула делегацію у складі: полковника Д. Горленка, генерального судді К. Довгополого, генерального писаря І. Максимовича і генерального осавула Г. Герцика. У складі делегації був і кошовий К. Гордієнко, який мав представляти інтереси Війська Запорозького низового. Прибувши до Стамбула, козацька делегація зустріла досить прихильне ставлення до себе з боку урядових кіл. Цьому сприяла і діяльність французького посла Дезайера, до якого члени делегації звернулися за підтримкою²³.

Основні пропозиції Порти були викладені в інструкції, складеній Орликом для делегації від 3 листопада 1711 р. Копія інструкції з підписом Орлика міститься в шведському архіві. “*Instructio Exercitus Zaporoviensis leggatis ad praeefulgidam Porta Otomanicam*” (Інструкція для послів, висланих від війська Запорозького до пресвітлої Порти Оттоманської). Інструкція написана в м. Бабі в листопаді 1711 р.²⁴. У ній, зокрема, говорилося, що: 1. Порта мала визнати суверенітет гетьманської України обох берегів Дніпра – звільненої від влади царя (згідно з пунктом 2 Прутського трактату). 2. Україна мала управлятися гетьманом, обраним вільними голосами; гетьман мав оповіщати султана про своє обрання. 3. Порта не могла ані позбавляти його гетьманства, ані призначати замість нього іншого. 4. Османська імперія повинна була примусити Московію назавжди відмовитися від претензій на Україну. 5. Росія мала повернути всіх полонених козаків, вивести війська з усіх фортець, передати всі гармати. 6. Відпустити всіх жінок і дітей генеральних старшин, полковників, котрих цар наказав звозити до Глухова, щоб залякати українців. 7. Кримське ханство теж не повинно домагатися васального панування над Україною й Запорожжям, а також брати данину. 8. Козаки можуть займатися промислами по ріках і урочищах – до самого Очакова. 9. Українським купцям надається право вільної торгівлі на всіх землях Турецької імперії. 10. Має зберігатися дружній союз Гетьманщини з Кримським ханством і протекція шведського короля²⁵. Остання стаття, на думку Орлика, мала сприяти більш тісному союзу Порти і Швеції, спрямованому проти Московії. Спеціальним привілеєм мали бути забезпечені права Війська Запорозького низового.

Під час переговорів козацька делегація запевняла турецьку сторону, що Україна готова негайно повстати проти московського ярма²⁶. До дипломатичних заходів козацьких послів у Порті взимку 1711-1712 рр. належать й два листи Максимовича. Один з них датований 20 лютого 1712 р., в якому говориться, що російські послы пішли на певні поступки і обіцяють не висловлювати претензій на володіння Києвом²⁷.

Відомий сходовознавець О. Пріцак вважає, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Пилипом Орликом і султаном Агмедом III²⁸.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому згідно з грамотою Агмеда III Правобережжя не розв'яже проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Московії, претендувала ще й Польща, а тому, якщо б Орлик навіть і утвердився в цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б змоги володарювати йому тут довго. Разом з тим не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 60-х рр. XVII ст. – питання про об'єднання України під єдиною булавою²⁹.

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик робить спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України. Також він намагається переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і повинно було приймати привілей султана. Після розмов зі шведським патроном Орлик вирішує звернутися до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджують Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився

від надмірних зобов'язань перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха³⁰.

Але Юсуф не був прихильний до Карла XII. Замість оголошеної королем нової війни він почав переговори з росіянами. Паралельно велися й переговори з українською делегацією. Одні залежали від других: чим більше виграла одна сторона, тим більше програвала друга. Від російського уряду новий візир вимагав виконання постанов Прутського миру. Цар мусив погодитися: він не міг воювати на двох фронтах: турецькому і шведському (північному). Щоби заспокоїти турків, росіяни почали виводити свої військові відділи з Правобережної України (разом виганяючи населення) і руйнувати небезпечні для турків фортеці, в першу чергу, Азов³¹. Це справило сильне враження на турків. Вони були готові остаточно замиритися з росіянами, і українська делегація не могла й думати про переведення в життя своїх вимог про звільнення усієї України від московитів. 5 березня 1712 р. вийшов султанський привілей, в якому йшла мова тільки про Правобережну Україну і Січ (без Лівобережної України і навіть Києва). Ця територія передавалася Орликові як керівнику українського народу без права апеляції підданих до Порти; забезпечувався вільний вибір гетьмана, а також і те, що турецька держава не буде втручатися у внутрішні справи України. Місяцем пізніше (5 квітня) Порта підписала договір з Москвою. Султан гарантував цареві володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицею, а Росія, зі свого боку, брала на себе зобов'язання вивести свої війська з Правобережної України і не втручатися у справи козаків, що там мешкають, та в справі Січі: "Окрім Києва і приналежних до нього земель і містечок його царське величество руку свою віднімає від козаків з давніми їх кордонами, які є по цю сторону (ліву) Дніпра, і від тих міст, земель, і фортець, і містечок, і півострова Січ"³². Також було забезпечено виведення російського війська з Польщі і врегульований виїзд Карла XII з Туреччини. Тільки тепер, після підписання домовленості з Росією, великий візир Юсуф-Паша відрядив свого помічника Ібрагім-Агу до Пилипа Орлика, що перебував у Бендерах, який привіз Орликові султанову грамоту із листом візира "своєму вірному другові" гетьману Пилипові Орликові. Лист був написаний у Константинополі. В ньому Юсу-Паша повідомив Орлику, що гетьманське посольство уже закінчило свою справу, і тому він його відпускає. Разом з тим він передає грамоту султана на Україну "по цей бік Дніпра"³³. Як видно, кожен з цих договорів віддзеркалював свою унікальну міжнародну політичну ситуацію, а встановлення факту видання турецьким султаном протягом чверті року тих двох, в основному, суперечливих між собою грамот для тої ж самої української договірної сторони – є цікавим і важливим фактом для розуміння даного етапу нашої історії та дипломатії еміграційного уряду.

Для Орлика цей мир був тяжким ударом. Однак надія з'явилася знову, коли в листопаді 1712 р. Туреччина оголосила чергову війну Росії. Дізнавшись, що головними винуватцями війни є українські емігранти на чолі з Пилипом Орликом, Петро I видав указ, згідно з яким родини тих українців, які перебували в Туреччині, було вивезено в Москву. Серед них були: родина Мировичів, дружини Герциків, син Д.Горленка, племінниця Мазепи Марта зі своєю служницею та багато інших. Щоб ще більше вплинути на емігрантів російський уряд змусив заарештованих написати листи своїм родичам-втікачам з проханням припинити "шкідливу для Росії діяльність"³⁴. Однак це нічого не змінило.

Українське посольство в Стамбулі було задоволене тим, що вони вдало виконали завдання свого гетьмана. Шафіров та Шереметьєв, московські послы, писали до всіх послів у Константинополі, що "французький посол і козаки – головні винуватці нової війни"³⁵. Здавалось, що для України наставали кращі часи, але турецька політика в той період була незвичайно хиткою.

Насправді війна не почалася, тому що знову свою роль відіграли гроші, які російський уряд запропонував родичам султана, щоб вони допомогли йому вплинути на Ахмеда III, аби він погодився на відновлення переговорів і припинення війни. Султан погодився, але з умовою, що цар додасть до Прутської угоди запропоновані ним 2 нові пункти.

Новий візир Соліман наказував Орликові вибиратися на Правобережну Україну. В той самий час відновився конфлікт між Карлом XII та султаном. 1 лютого 1713 р. в обозі під Варницею прийшло до славнозвісного "Калабалику". Шведський король зі своїми драбантами і невеликим оточенням дав бій турецьким яничарам. У результаті короля було ув'язнено і вислано з Бендер. Дана ситуація вплинула і на П. Орлика, оскільки згідно Конституції він визнавав протекторат Карла XII. Тому, одразу ж після Калабалику між українським гетьманом і ханом вибухнув конфлікт. Хан вимагав, щоб Орлик остаточно визначився, кого він підтримує, короля чи турків і татар. На це Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, турецької протекції не визнає. Ця відповідь страшенно розлютила хана, й він вирішив позбавити Орлика життя й арештувати його родину. І тільки заступництво ханового сина, Калги-султана, і старости бобруйського Сапеги врятували його з цієї небезпечної ситуації. Однак Калабалик не залишився і для українців без наслідків. Одразу ж

після цих подій козацьке військо, принаймні більша його частина, змушене було, на категоричний наказ хана Девлет-Герая, вийти на Правобережну Україну.

Козаки виступили в другій половині лютого 1713 р. і пробули на Правобережжі аж до кінця 1714 р. 4 червня візир Алі-Паша скликав нараду з вельмож і офіцерів, на якій вирішувалося одне питання: починати чи ні нову війну з Росією. Однак Муфтії, якому Шафіров пообіцяв 10000 левків, запевнив усіх, що війна буде незаконною, через те що цар виконав умови договору. Тому вирішено було підписати з Росією мир. Даний договір був укладений на 25 років. Згідно з умовами миру, Росія відмовлялась не від цілої України, а лише від Правобережжя, Київ залишався за царем. Так плани П. Орлика знову були порушені. Для емігрантів настали важкі часи. Турецький уряд, який до цього часу давав козакам певну суму грошей і провіант на утримання війська, відмовився їм даліше допомагати.

Так завдяки підтримці шведського короля Карла XII гетьман-емігрант Пилип Орлик уклав союз із Кримським ханством та султанською Туреччиною й на початку 1711 р. здійснив спільний похід запорозьких козаків і татарських військ на Правобережну Україну. Союзники досягли Білої Церкви, але не змогли здобути місто. Під тиском переважаючих сил Петра I полки П. Орлика змушені були відступити. Загалом можна сказати, що міжнародно-правовий статус України в останній чверті XVII – на початку XVIII століття, зважаючи на геополітичні інтереси країн Східної та Південно-Східної Європи, постійно змінювався. Довготривала боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства, Шведського королівства та Лівобережної Гетьманщини за володіння Правобережною Україною завершилася на користь Росії, що означало крах сподіванням П. Орлика і його політичних однодумців у вигнанні. Однак для самого П. Орлика так званий “турецький період” був часом найактивнішої діяльності та часом його найбільшого визнання.

¹ Дюма А. Петр I и Карл X // Нева. – 1993. – № 17. – С. 273-276.

² Крупницький В. Біографія гетьмана Д.Апостола в німецькому журналі з 1728р. – Прага: Наклад українського вільного університету, 1924. – С.211-224.

³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, Генерального Писаря Ф.Орлика, и Киевского Воеводы. Иосифа Потоцкого. – М.: В Университетской типографии, 1847. – 68 с.

⁴ Там само. – С. 45.

⁵ Там само. – С. 46.

⁶ Цоцарин А. Внешняя политика Петра // Военная мысль. – 1950. – №10. – С.88.

⁷ Хорунжий Ю. Пилип Орлик // Урядовий кур'єр. – 1998. – 10 жовт. – С.5.

⁸ Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. ХСІІ, кн. 6. – С. 93-169.

⁹ Там само. – С. 100-101.

¹⁰ Мельник Л.Г. Російсько-турецька війна 1711 року. Прутський мир і Україна // Історія України. – 1999. – №5; №6.

¹¹ Переписка и другие бумаги... – С. 48.

¹² Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: Либідь, 1994. – 160 с.

¹³ Гуржій О. Гетьман Иван Скоропадський. – К.: НАНУ Інститут історії України, 1998. – 207 с.

¹⁴ Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик 1672-1742. – К.: Дніпро, 1991. – 79 с.

¹⁵ Крикун І. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 рр. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. – Вип.1. – Л., 1996. - С. 42-88.

¹⁶ Переписка и другие бумаги... – С. 48

¹⁷ Письма и бумаги Петра Великого Т.ХІ. – В.1. – М., 1964.

¹⁸ Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках // Київська старовина. – 2000. - № 1. – С.18-30.

¹⁹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor Supplement 1. Vorlumele 1. 1518-1780. – Bucurescti, 1886. – 1005 f.

²⁰ Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – К.: Український письменник, 1996. – С. 5-117.

²¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767) / Под ред. А.Лазаревского. – К.: Издание Киевской старины, 1893. – Ч.1. – С. 1-25.

²² Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – С. 5-117.

²³ Томашівський С. Причини до історії Мазепинщини. – Львів: Друкарня НТШ, 1910. – 38 с.

²⁴ Колесса Ф. Материяли до історії Козаччини з рр. 1709-1722. Зібрані в шведським державним архіві в Штокгольмі. – Львів: Друкарня Івана Айхельберга, 1910. – 35 с.

²⁵ Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти Пилипа Орлика // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 24-35.

²⁶ Томашівський С. Причини до історії Мазепинщини. – 38с.

²⁷ Колесса Ф. Материяли до історії Козаччини з рр. 1709-1722. – С. 21.

²⁸ Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. – Вип. 1 – К., 1992. – С. 307-320.

²⁹ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. – 288 с.

³⁰ Субтельний. О. Мазепинці. – С. 96.

³¹ Крикун І. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 рр. - С. 42-88.

³² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 / Під ред. Сохань П.С., Смолій В.А., Апанович О.М. –

К., 1998. – Т.1. – 696 с.

³³ Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття. – С. 310-312.

³⁴ Путро С. Родина Мировичів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2001. – Число 6(7) Частина 2. – С. 142-162.

³⁵ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 99-110.

УДК 338.48 – 6:908(477.83/86)(091)

© Борис Білецький, Зоя Чебан (Чернівці)

ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА

У статті досліджується питання туристично-краєзнавчої діяльності Івана Франка, яка припадала на часи становлення галицького краєзнавства (1868 – 1914). В умовах масового розвитку туризму значення цього недостатньо вивченого досвіду значно актуалізується, що вимагає не тільки його освоєння, а й втілення в практику в межах всієї України.

Ключові слова: Галичина, краєзнавство, етнографія, народознавство, мандрівка, туризм, культурно-просвітницька експедиція, наука, студенти, інтелігенція, громадськість.

Білецький Б., Чебан З.

Туристско-краеведческая деятельность Ивана Франка

В статье исследуется вопрос туристско-краеведческой деятельности Ивана Франко, которая приходилась на времена становления галицкого краеведения (1868 – 1914). В условиях массового развития туризма значение этого недостаточно изученного опыта значительно актуализируется, что требует не только его освоения, но и воплощения в практику в пределах всей Украины.

Ключевые слова: Галичина, краеведение, этнография, народоведение, путешествие, туризм, культурно-просветительная экспедиция, наука, студенты, интеллигенция, общественность.

Biletskiy B., Cheban Z.

Tourist Regional Activity of Ivan Franko

The article researches tourist regional activity of Ivan Franko, which took place in the of establishing of the Galychina region (1868 – 1914). In the conditions of mass development of tourism of value of this studied not enough experience is considerably burning, that requires not only its mastering but also implementing within the limits of all Ukraine.

Key words: Galychina, study of a particular region, ethnography, ethnology, trip, tourism, in a civilized manner elucidative expedition, science, students, intelligentsia, public.

Кінець XIX ст. в підросійській Україні характеризувався певним застоєм у суспільно-політичному житті, що було пов'язано з репресіями царизму щодо української мови і культури, всього українського. Важким було життя українців і в умовах Австро-Угорської імперії. Проте якщо порівнювати становище українців у них, можна зробити висновки, що в Наддністрянщині українцям жилося дещо легше, ніж у Наддніпрянщині. Саме в цей період у Західній Україні спостерігалось певне пробудження, початок якому в 30-40-х рр. XIX ст. поклала "Руська трійця" (М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький), ідею якої підтримали молоді українці в другій половині XIX – на початку XX ст. Серед них – видатний науковець, філософ, етнограф, публіцист, громадський діяч Іван Якович Франко (1856 – 1916), в коло наукових інтересів якого входили поряд з іншими питаннями проблеми краєзнавства. Він вважав, що краєзнавство вимагає найважливішого і найпильнішого вивчення не тільки вченими – фахівцями, а й всіма, хто хоче бути справжнім громадянином краю і свідомо, розумно користуватися правами, які надає конституція.¹

Гострота цього питання, його актуальність пояснювались тим, що в умовах Австро-Угорської імперії про краєзнавство в Галичині не дуже дбали, оскільки воно могло пробудити у її жителів надто велику любов до рідного краю, небезпечні для імперії думки про давнє і недавнє минуле, про тодішній стан галичан. То були справи небажані для Австро-Угорщини офіційної, тому їх тримали у таємниці і намагалися не допустити до відома широкого загалу. Таким чином, покоління за поколінням в Галичині виростало без знання свого краю.

Про необхідність знати його засвідчує приказка, що підкреслює актуальність питання: "Чужі справи цікаво знати, свої – потрібно".²

Як один із засобів пізнання свого краю і усієї батьківщини, їх минулого і сучасного Іван Франко обрав туристично-краєзнавчу діяльність. У цій справі йому належить почесне місце.

Систематичне й наукове дослідження краєзнавства у Галичині, за словами І.Франка, розпочалося від заснування Краківської академії наук (Академія знань, 1873) і утворення при ній фізіографічної комісії.

В цій галузі поряд з краківською комісією вже кільканадцять років провадило активну діяльність Львівське природниче товариство ім. Коперніка, що мало свій часопис "Kosmos".³